

33. Редакційна стаття. За 300 пудів зерна кукурудзи з га // Радянська Україна. – 1961. – № 13.
34. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р – 1577. – Оп. 1. – Стр. 483.
35. Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України. 26 – 28 січня 1961 р. Матеріали пленуму. – К., 1961.
36. Редакційна стаття. Про серйозні недоліки в проведенні робіт по вирощуванню високого врожаю кукурудзи // Радянська Україна. – 1961. – № 149.
37. Редакційна стаття. Про серйозні недоліки в проведенні збирання врожаю кукурудзи та заготівлі силосу в колгоспах Христинівського району Черкаської області // Радянська Україна. – 1961. – № 223.
38. Україна збирає найвищі в світі врожаї кукурудзи. Лист голів колгоспів Кіровоградської, Полтавської, Черкаської, Київської та Чернігівської областей // Радянська Україна. – 1961. – № 275.
39. Парфенко С. Цариця полів // Клеванський тракт. – 2003. – № 36.
40. Народное хозяйство Украинской РСР. Юбилейный стат. сборник. – К., 1977.

О. А. Кузнецов

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 70-ті – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр. ХХ ст.

Проблеми демографічного становища українського села поступають ключовими при аналізі змін у соціальному складі сільського населення. Аксиоматичним можна вважати те, що успішне вирішення покладених на нього завдань можливе лише за умов високої якості трудових ресурсів, зокрема їхніх демографічних показників.

Актуальність наукового дослідження зумовлена потребою фундаментальної розробки історичних аспектів соціальної політики в Україні, одним із яких є демографічна політика в українському селі у 70-і – першій половині 80-х років ХХ століття. В окреслений період, із метою забезпечення оптимального трудового потенціалу промисловості, із села вилучалася робоча сила, що за умов прямої залежності рівня аграрного виробництва від чисельності працівників, зрештою, привела до соціальної руйнації села, а здійснені заходи щодо поліпшення соціального потенціалу сільського населення не дали позитивних результатів. Критичний аналіз попереднього історичного досвіду зумовлюється потребою реалізації за умов розбудови нової Української держави, яка перебуває у стані демографічної кризи, активної соціальної політики, формування належного трудового потенціалу.

Проблема демографічних змін, яких зазнавало сільське населення України у 70-х – першій половині 80-х років, попри численні праці, ще не одержала своєї належної наукової розробки. Серед головних причин можна назвати початковий етап формування методологічних підходів до проблем української історії окресленого історичного періоду; розпорошеність по державних та відомчих архівах документального і статистичного матеріалу; заполітизованість та “подвійність” статистичних даних, на основі яких можливий такий аналіз; несформованість нових технологій історичного пошуку. “Без нових технологій, – підкреслює відомий український історик О. Реєнт, – ми так і не зможемо пояснити величезну кількість

історичних явищ, які випадають з м’якого ложа закономірних і чітко детермінованих” [1, 293].

Проблеми демографічного розвитку села у 70-і – першій половині 80-х років як об’єкт історичного аналізу перебували у центрі уваги багатьох дослідників. Характерною рисою наукового осмислення низки важливих аспектів стало зацікавлення порушеною проблемою представників інших суспільних наук – соціології, статистики, демографії, економіки праці та організації сільського господарства. Звісно їхні узагальнення мали переважно прикладний характер і були спрямовані на вирішення поточних завдань економічного та соціального розвитку.

Дослідницькі процеси з проблеми розпочалися безпосередньо в ході їхнього розвитку, що виключало можливість погляду на них з висоти часу. Це позначилося на вивченні питання в цілому. Проведений аналіз засвідчує, що історіографію окресленої проблеми можна умовно розділити на три періоди, кожен з яких мав свої особливості.

Перший охоплює час від початку досліджуваного періоду до середини 80-х років, другий – з середини 80-х до здобуття Україною незалежності, третій – з початку 90-х років до наших днів, початку нового століття.

Вивчення стану і розвитку історичної розробки соціальної проблематики аграрного сектору України засвідчило, що спеціальні роботи з історіографії проблеми нині відсутні, хоча окремі її аспекти знайшли оцінку в працях російських та українських вчених В. І. Погудіна, Ю. Я. Синцова [2, 3], Я. С. Калакури [3, 133]. Однак дослідники не висвітлювали специфіки демографічних процесів, які відбувалися в українському селі.

Оскільки у зазначених працях аналізується література, яка охоплює 60-ті – першу половину 80-х років, то процеси і явища, які відбувалися у соціальній інфраструктурі села, трактувалися переважно позитивно. Такий підхід в історичній науці був цілком зрозумілим, адже він повністю відповідав офіційним оцінкам партійного керівництва країни.

На початку 70-х років порушені проблеми почали вивчати історики союзних республік, перш за все це стосується російських авторів. За негласно існуючою тоді схемою, саме їм належало право розробки теоретичних та методологічних аспектів досліджуваної проблеми.

В умовах всесильного диктату державно-комуністичної ідеології з’являється значна кількість досліджень, присвячених проблемам соціальних змін (у тому числі й демографічних), які проходили в сільському населенні. Більшість робіт була підготовлена на широкій документальній базі. З окресленої проблематики готували колективні монографії [4, 320].

Певний інтерес у істориків-аграрників у досліджуваній період викликали проблеми змін, що відбувалися у соціальному складі сільського населення. Посилена увага до цього питання при соціалізмі диктувалася необхідністю забезпечення планового управління економічним та соціальним розвитком. У матеріалах партійних з’їздів увага зверталася на характеристику зрушень, що відбулися у соціальній структурі суспільства, і перш за все у структурі соціально-класовій, а дослідження у цій

галузі визначалися як одне з найважливіших завдань суспільних наук [5, 72, 52].

70-ті – перша половина 80-х років ознаменувалися посиленням інтересу до соціальних проблем села. Одним із істориків-аграрників, що вивчали названі питання був П.П.Панченко. Видання його монографічних досліджень стало першим в українській історіографії комплексним узагальненням проблем новітньої аграрної історії України. Значну увагу в його працях приділено питанням динаміки соціального складу населення, кількісним і якісним показникам різних його категорій, демографічній ситуації [6].

Соціальні процеси на селі в цілому і демографічні зокрема були об'єктом вивчення економістів та демографів. В Інституті економіки АН УРСР і Українському науково-дослідному інституті економіки та організації сільського господарства було створено відповідні підрозділи, які плідно вивчали окреслені проблеми. Ці дослідження відзначаються більш ширшим залученням документів. До відповідних науково-дослідних установ регулярно надходили оперативні матеріали ЦСУ, на їхні запити відповідні документи надавали інші міністерства та відомства. Через економіко-демографічні публікації до наукового обігу залучалися дані, які належали до категорії “для службового користування”.

Перебудова та політика гласності, які розпочинаються у середині 80-х років, призвели до радикальних змін умов розвитку історичної науки, що позначилося на проблематиці досліджень та їхньому характері. Важливу роль у цьому процесі відіграла публіцистика, яка надала потужного імпульсу до пошуку нових тематичних рубрик історичної науки, у центрі якої стояв процес її звільнення від догм сталінізму. Критичне переосмислення стосується більшості галузей історичних знань, у тому числі й проблеми демографічних змін в українському селі.

У працях В. Ю. Баркова, А. М. Задворного, В. Г. Королька [7, 277], Л. О. Антоненка [8, 78], І. І. Лукінова [9, 3], Г. П. Черевка [10, 89] досліджено проблеми соціально-економічного становища селян, інших верств сільського населення, становлення нової аграрної політики, зміни в демографічних відносинах, пов'язаних із розвитком ринкових відносин у суспільстві.

Науковий доробок українських вчених II-ї половини 80-х років є неоднозначним і по-різному оцінюється громадськістю. Однак процес поширення історичних знань, хоч і в уповільненій формі, відбувався. Методологічна й ідеологічна заангажованість окремих досліджень не могла стримати поступове розширення джерельної бази наукових праць, введення до наукового обігу нових документів, накопичення потенціалу для об'єктивного переосмислення та висвітлення історичного процесу вже відомих подій, явищ і фактів.

Такі можливості з'явилися в Україні наприкінці 80-х років – на початку 90-х років, із здобуттям незалежності. Вітчизняні науковці дістали реальні можливості об'єктивно і неупереджено висвітлювати історичні події та процеси.

Особливості історичного періоду, який переживала країна, надали нових рис дослідженням економістів, соціологів та демографів. Критичні підходи, зрештою, приводили багатьох із них до

усвідомлення недосконалості системи господарювання, яка за час свого існування знищила багато з того, що століттями накопичувалося в українському селі. У цьому зв'язку варто відзначити низку статей економіко-публіцистичного спрямування І. М. Прибиткової [11]. Відома як дослідник міграцій населення, вона, керуючись на результатами статистичних обстежень, першою констатувала зростаючу депопуляцію села та її загрожуючі наслідки.

У монографії С. М. Тимченка [12, 196] досліджуються питання змін чисельності, міграційних, соціально-демографічних показників, професійно-кваліфікаційного та освітнього рівня сільського населення України у 60 – 80-ті рр. XX ст. Автор зосереджує увагу на головних проблемах українського села, що як соціально-територіальна система, на його погляд, протягом всього періоду відігравало у загальнодержавній політиці другорядну роль. Першочерговими, незважаючи на постійні заяви про пріоритетність проблем села, були питання розвитку промисловості. Туди спрямовували головну масу державних капіталовкладень, кадри, саме там зберігався високий рівень демографічних та професійних показників трудового потенціалу.

Досить широке коло питань із проблем історії аграрних відносин висвітлюється в монографії Г. Г. Кривчика “Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.)” [13, 190].

Здійснений історіографічний огляд свідчить про відсутність узагальнювального дослідження, яке б комплексно розглядало широке коло соціальних проблем українського села в цілому і демографічної політики зокрема, що і є метою нашої статті.

Характерним виявом радянського тоталітарного режиму була монополія на владу комуністичної партії, що призвело до зосередження державних функцій у руках партії, а не держави, внаслідок чого вона створювала програму розвитку суспільства; сформульовані комуністичною партією принципи були обов'язковими для виконання. З огляду на це партія визначала мету і завдання в галузі соціальної політики на селі, їхню реалізацію проводили суспільно-політичні структури. Правляча партія директивно вказувала, що законом у діяльності державних і господарських органів, громадських організацій повинна бути постійна увага до вирішення проблем села, його демографічного розвитку. Під демографічною політикою слід розуміти комплекс соціальних, економічних, юридичних та інших заходів, спрямованих на зміну природного відновлення поколінь та на міграцію, нерозривно зв'язану з соціальною політикою.

Розвиток аграрного виробництва тісно пов'язаний із вирішенням складних економічних та соціальних проблем села. Започаткований у 30-ті роки сталінською адміністративно-командною системою колективний лад УРСР на початку 70-х років нараховував 32,8 тисячі великих колгоспів, що налічували по 430 дворів в кожному [14, 223], а на початок 80-х – кількість колгоспів становила 25,9 тисячі з 494 дворами у кожному.

У 70-ті – першій половині 80-х років провідну роль на селі як у господарському, так і у ідеологічному житті відігравали партійні організації, які керувалися ідеєю авторитарно-місницького зростання ролі партії,

втручаючись в усі сфери суспільного життя, диктуючи програми соціального розвитку, що в основному зводилися до організації виробничих процесів у галузі, удосконалення економічних стосунків на селі.

Пошуком нових форм управління сільським господарством характеризувався березневий /1965 р./ Пленум ЦК КПРС. Спочатку, доки діяли постанови пленуму, заплановані заходи дали певні результати. Показники, досягнуті сільським господарством у 1966 – 1970 роках, були набагато вищими, ніж за попередній період. Рішення березневого Пленуму стали поштовхом до проведення комплексу заходів, спрямованих на реалізацію соціальних програм на селі: підготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів колгоспно-радгоспного виробництва, створення необхідних житлових, комунально-побутових та соціально-культурних умов життя сільських працівників. Однак, на жаль, соціально-демографічні проблеми українського села не ввійшли у перелік першочергових питань, які вимагають пошуку нових підходів у їх розумінні та вивченні, перспективного прогнозування і прийняття ефективних рішень.

Перш ніж перейти до вивчення головних тенденцій змін у демографії села 70-х – першої половини 80-х років ХХ ст., варто зробити невеликий історичний аналіз демографічних процесів в Україні у попередній період. Узагальнення матеріалів переписів населення свідчить про те, що чисельність сільського населення України була найбільшою у 1913 р. і становила понад 28 млн. осіб, або на 10 млн. перевищувала ту, що була на кінець 80-х років ХХ століття [15, 19].

За підрахунками українського історика С. М. Тимченка, за 90 років загальна чисельність населення в Україні виросла в 1,8 рази. Ці показники були значно нижчими від показників інших республік колишнього Союзу РСР. Дві світові та громадянська війни, еміграція, депортація значної частини селянства до Сибіру та на Північ під час так званої суцільної колективізації, штучно викликаний голод 1932 – 1933 років, сталінські репресії позначились як на темпах зростання населення в цілому, так і на сільському зокрема [16, 13].

Окреслені події спричинили зміни у соціальній структурі сільського населення. У 1970 р. із 47126 тис. жителів України селяни становили 21248 тис., або 46 %, а у 1989 р. відповідно 51704 і 17113 тис., або 33 %.

Наведені дані свідчать про те, що в цілому по Україні на початку 70-х років щорічне скорочення населення досягало 200-250 тис. осіб. Середній показник скорочення сільського населення у період між переписами населення у 1979 та 1989 роках становив 213 тис. осіб, тобто залишався практично на рівні попереднього періоду, хоча загальна чисельність мешканців села ставала вже меншою. Втрати, які за останні 50 років зазнало українське село, становили близько 10 млн. осіб, були безповоротними і нічим не компенсувалися.

У досліджуваний період динаміка чисельності сільського населення мала суттєві регіональні відмінності. Поряд із регіонами, де йшов інтенсивний процес зменшення кількості сільського населення, руйнації сільської інфраструктури, зникали десятки невеличких сіл та хуторів, спостерігались і порівняно благополучні місцевості. У 70-ті роки в Україні процеси чисельного зростання та порівняної стабілізації сільського населення спостерігалися в ряді

областей Західної України. В Республіці Крим сільське населення виросло у 2 рази, що зумовлювалося міграційними процесами жителів як України, так і інших республік Радянського Союзу.

Водночас в областях Центральної та Північно-Східної частини України відбувалося катастрофічне спустошення сіл. У Кіровоградській, Вінницькій, Полтавській, Черкаській та Чернігівській областях сільське населення скоротилося майже вдвічі, а в Сумській – більше, ніж у два рази. На початку 80-х років до регіонів із підвищеним скороченням чисельності населення доповнилися ще Київська та Житомирська області.

Демографічний стан у сільській місцевості України протягом досліджуваного періоду характеризувався зменшенням рівня народжуваності, тенденцією до старіння населення, зростанням смертності, депопуляцією.

Негативний вплив на демографічний стан мала зміна характеру демовідтворювальних процесів. Україна як європейська країна належить до держав, які протягом значного періоду мали низькі темпи приросту населення, що було характерним упродовж всього досліджуваного періоду і особливо гостро виявилось у II-й половині 80-х років.

Тенденція загального приросту населення визначалася регіональними особливостями природного приросту. Якщо у 1970 р. він мав місце в усіх областях України, то у 1980 р. у п'яти областях смертність перевищувала народжуваність. Через п'ять років, у 1985 р., депопуляційний процес охопив вже 6 областей, у 1989 р. – 7, у 1991 р. – 15 областей України і став явищем характерним для держави в цілому. Це свідчить про те, що Україна перейшла до рангу тих держав світу, в яких смертність перевищує народжуваність, а отже масовим явищем стала депопуляція населення. Ситуація складалася не на користь села, проте ні в офіційних партійних документах, ні в наукових дослідженнях про це не йшлося. Статистичні дані, результати перепису населення досить обережно свідчили про “скорочення чисельності сільського населення, що аж ніяк не означало зменшення його ролі й значення в житті держави”. Подібна славновісна практика вже мала місце у вітчизняній історії, коли у 1934 р. статистичні дані про природний рух населення стали цілком таємними, а з 1934 р. відділи запису актів громадянського стану було передано у підпорядкування НКВС [17, 58].

Головними факторами, що впливали на демографічний стан республіки у досліджуваний період, були адміністративні перетворення сільських населених пунктів, природний рух, нерозвиненість соціальної інфраструктури села і як наслідок – значний механічний рух (міграція) сільських жителів у міста. За таких умов головним джерелом відтворення сільського населення був його природний приріст, який щороку втрачав темпи.

Депопуляційні процеси, що започаткувалися в сільській місцевості у 70-ті роки, на початку 90-х років, поширилися на все населення країни. 1991 р. уперше внаслідок зниження народжуваності і підвищення смертності кількість померлих перевищила чисельність народжених на 30 тис., а у 1992 р. це перевищення становило понад 100 тис. осіб [18].

Необхідно зауважити, що в умовах екстенсивного розвитку економіки, аграрного виробництва результати його діяльності були безпосередньо пов'язані з достатньою кількістю працівників. Саме про наявність такого взаємозв'язку свідчить аналіз рівня співзалежностей між різними показниками. У ряді областей України мали місце найбільш високі темпи розвитку громадського аграрного виробництва, де були досягнуті порівняна стабілізація чи збільшення чисельності сільського населення. Це пов'язано передусім із науково-технічним прогресом та високою інтенсифікацією виробництва, частковим вирішенням соціальних проблем на селі.

Середні темпи зростання аграрного виробництва мали місце в Київській, Дніпропетровській, Одеській областях, що характеризувалися незначним зменшенням чисельності сільського населення, яке підтримувалося за рахунок сезонної міграції трудових ресурсів. І, навпаки, низькі темпи приросту виробництва продукції і навіть відверто значний спад виробництва виявились у тих областях, де відбувалося скорочення кількості сільських працівників. Таким чином, в умовах відставання рівня науково-технічного прогресу, колгоспно-радгоспної системи, низьких темпів запровадження механізації та автоматизації агропромислового комплексу країни, чисельність зайнятих у виробництві була вирішальним фактором в організації громадського аграрного виробництва та його продуктивності.

У 70-ті – першій половині 80-х рр. на противагу процесу скорочення чисельності сільських жителів населення міст республіки мало стійку тенденцію до зростання, що пояснювалося закономірним для багатьох країн світу процесом урбанізації. Так, у більшості країн Європи частка мешканців міста становила більше двох третин усього населення. 1900 р. у світі нараховувалося майже 360 міст із населенням понад 100 тис. жителів, у 1950 р. – вже 950, а на початку 1980-х років – 2368. Після Другої світової війни частка жителів таких міст у загальному населенні Землі зросла на одну третину. Для післявоєнного періоду став характерним випереджаючий зріст великих міст; у 1950 р. у таких містах було зосереджено 56% міського населення світу (у 1900 р. – 15%), на початку 80-х років – 59% [19, 61–62].

На відміну від передових країн світу, протягом усього радянського періоду процес скорочення чисельності сільських жителів здійснювався не за рахунок внутрішніх резервів природного руху мешканців міста, а за рахунок масового відпливу до міст сільського населення, здебільшого молоді. Унаслідок цього зменшувалася і частка сільського населення в загальному масиві жителів України.

У цілому питома вага сільських жителів в Україні за 1970 – 1985 роки зменшилася з 45 до 35%. Водночас темпи зниження питомої ваги сільського населення в межах окремих областей України були нерівномірними. За підрахунками, найвищими вони були в типово аграрних регіонах, де агропромисловий сектор був провідною галуззю економіки. Це, зокрема, стосується Вінницької, Кіровоградської, Сумської, Черкаської, Чернігівської областей. Найнижчими були відповідні показники у високо урбанізованих областях, де резерви зростання міст за рахунок уродженців села були практично вичерпані. Не випадково, що до них належали Дніпропетровська (6,1%), Донецька (2,4%),

Запорізька (8,6%), Луганська (4%), Одеська (9,2%), Харківська (8%) області [20, 12].

Репрезентований аналіз статистичних даних підтверджує висновок сто воно факту штучного перетворення сіл на міста, реорганізацій адміністративних структур без урахування соціально-економічної доцільності та з ігноруванням інтересів мешканців села.

Таким чином, у 70-х – першій половині 80-х років ХХ століття склалася об'єктивна необхідність подолання кризової демографічної ситуації у сільській місцевості та розширення природної основи трудового потенціалу села. Аналізуючи загальну стратегію аграрної політики КПРС, радянського уряду, можна констатувати, що у цей період відчувався брак науково розробленої аграрної програми, яка б передбачала здійснення низки заходів, спрямованих на подолання кризових явищ на селі.

1. Реєнт О. Уробітнях історичної науки. – К., 1999.
2. Погудін В. И., Синцов Ю. Я. Новейшая советская литература о социальных сдвигах в современной колхозной деревне // Вопросы истории. – 1972. – № 12.
3. Калакура Я. С. Колхозное крестьянство и сельское хозяйство УССР в советской историографии // Вопросы истории. – 1975. – № 7.
4. Социальная политика КПСС в условиях развитого социализма. – М., 1974.
5. Материалы XXIV съезда КПСС. – М., 1971; Материалы XXV съезда КПСС. – М., 1976. – С. 72, 214; Материалы XXVI съезда КПСС. – М., 1981.
6. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. 1959 – 1980. – К., 1980; Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960 – 1984. – К., 1985.
7. Соціальна політика і перебудова / Авт. кол-в В. Ю. Барков, А. М. Задворний, В. Г. Королько. – К., 1990.
8. Антоненко Л. Некоторые вопросы реализации социальной программы села // Экономика Советской Украины. – 1990. – № 6.
9. Лукінов І. Економічний розвиток села і аграрна політика на сучасному етапі // Економіка України. – 1991. – № 10.
10. Черевко Г. Социальная инфраструктура села в условиях перехода к рыночным отношениям // Экономика Украины. – 1992.
11. Прибиткова І. М. Чи загрожує депопуляція українському селу? // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – № 3; Прибиткова І. М. Чтобы вернулся на землю хозяин // Агротром Украины. – 1989. – № 1.
12. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995.
13. Кривчик Г. Г. Українське село під владок номенклатури (60 – 80-ті рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001.
14. Народное хозяйство СССР в 1984 году. Стат. ежегодник. – ЦСУ СССР. – М.: Финансы и статистика. – 1985.
15. Население СССР. 1987: Статистический ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1989; Население СССР. 1989: Статистический ежегодник. – М.: Финансы и статистика, 1989.
16. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995.
17. Кузнецов О. А. Про що свідчить демографічна статистика в Україні в 30-ті роки? // Сторінки історії України: Нариси, статті. – Упорядник Й. Л. Рисіч. – Дніпропетровськ: Січ, 1992.

18. Поточний архів Міністерства статистики України. Управління демографічної статистики, 1994.
19. Брук С. И. Население мира. Этнографический справочник. – М.: Наука, 1986.
20. Народне господарство Української РСР в 1970 р.: Стат. щорічник // ЦСУ при Раді Міністрів УРСР. – К., 1971; Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 г.: Стат. ежегодник // ЦСУ УРСР. – К., 1986; Соціальна сфера села Української РСР (Науково-аналітична розробка). – К., 1992.

О. О. Мазур

СПРОБА ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 80-х рр. ХХ ст.

Сучасний розвиток національної економіки свідчить, що однією з актуальних є проблема забезпечення населення достатньою кількістю продовольства. У цьому контексті особливого значення набуває вивчення попереднього історичного досвіду, зокрема аналіз продовольчої програми 1982 р.

Слід зазначити, що історична література 1980-х рр. детально висвітлювала широкомасштабну спробу вирішення продовольчої проблеми. Численні співавторські групи працювали над цією темою. Серед значної кількості робіт на особливу увагу заслуговують праці Ю. Г. Лебединського та Л. А. Ганечко, Л. Є. Беренштейна, В. П. Ситника та Д. С. Стеценка, І. І. Лукинова та А. А. Сторожука, Ю. М. Ухналевського та Г. Є. Колесника, І. К. Капустяна та Г. Ф. Хаценка, А. Є. Булатова, З. А. Павловича [1]. Написані в історико-партійному жанрі, вони мали значні недоліки. Крім того, підводячи підсумки економічного розвитку галузі, автори беруть не п'ятирічний період, а десятиріччя, наводили приклади валових зборів, що не дає реальної картини кількості виробництва певної продукції.

Більшою об'єктивністю та достовірністю даних відзначаються праці П. П. Панченка, М. І. Кочмара, М. І. Бушина, П. В. Веденичева, І. І. Лукинова, А. А. Сторожука, С. М. Тимченка, М. Гарбуза, І. І. Пилипенка в періодичних та історичних виданнях другої половини 1980-х рр. [2]. За умов наростання цілого комплексу хронічних кризових явищ в аграрному секторі економіки, ці автори більш критично підходять до аналізу пануючої колгоспно-радгоспної системи організації сільськогосподарського виробництва.

Грунтовну спробу аналізу цілого комплексу економічних питань продовольчої проблеми 80-х здійснив Київський Науково-дослідний економічний інститут. Співробітники цього інституту, починаючи з 1986 по 1991 роки, видали низку збірників наукових праць з окресленою проблематики [3]. Надзвичайно цінним у таких студіях є оперативність, актуальність, достовірність представлених даних. Автори об'єктивно розкривають причини провалу Продовольчої програми, ретельно аналізують стан справ галузі та процеси, які відбувалися на той момент.

Багато цінних матеріалів стосовно виконання Продовольчої програми містять статистичні щорічники по Народному господарству Української РСР [4]. Суттєві дані з порушеної проблеми презентує

широке коло статистичних збірників із питань сільського господарства [5].

Можна з впевненістю стверджувати, що детальне вивчення окресленої проблеми заслуговує уваги не лише з історико-пізнавального боку, але й в суто прагматичному плані використання тих чи інших елементів набутого досвіду. Автор цієї статті ставить за мету висвітлити перебіг втілення в життя основного напрямку Продовольчої проблеми – забезпечення високих темпів сільськогосподарського виробництва на основі послідовної його інтенсифікації.

Перед працівниками сільського господарства ставилося завдання на основі інтенсифікації значно збільшити обсяги виробництва продукції рослинництва та тваринництва, підвищити її якість. Вирішення його нерозривно було пов'язане з втіленням у виробництво досягнень науково-технічного прогресу.

Інтенсифікація сільського господарства не відкидає необхідності подальшого накопичення матеріально-технічних ресурсів, але передбачає зміни пропорцій цього нагромадження та підвищення ефективності їх використання. Відповідно до тез Продовольчої програми, необхідно було повсюди покращити використання кожного гектара землі, збільшити вихід продукції з одиниці потужностей у тваринництві, запобігти втратам сільськогосподарської продукції. Такі завдання ставилися з огляду на те, що в республіці продовжувалося відчуження сільськогосподарських угідь для промислових потреб, а також спостерігалось скорочення чисельності зайнятих у сільгоспвиробництві. Тому землеробство й тваринництво вимагали індустриальних технологій виробництва продукції, потрібно було максимально підвищити рівень використання наявних матеріально-технічних засобів.

Для одинадцяти п'ятирічки характерним було вагоме зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства та активне впровадження досягнень науки й техніки в галузь. Обсяг капіталовкладень у сільське господарство по всьому комплексу робіт у 1981 – 1984 рр. становив 24 млрд. крб. [6, 135]. За період з 1981 по 1985 рр. господарствам було надано 256,7 тис. тракторів, 66,7 тис. зернозбиральних, 2,9 тис. кукурудоззбиральних, 13,4 тис. бурякозбиральних комбайнів та ін. [7, 114]. Парк тракторів у колгоспах, радгоспах та міжгосподарських підприємствах на кінець 1980 року становив 421,7 тис. шт., а на кінець 1985 – 453,1 тис. шт., зернозбиральних комбайнів відповідно – 87 і 107,7 тис. шт. [8, 141 – 142]. Поставки мінеральних добрив за цей же період зросли з 3400,6 тис. т у 1980 році до 4597 – у 1985 р. [9, 2 – 3].

Унаслідок цього енергоозброєність одного працівника сільського господарства збільшилася в 1985 році порівняно з 1980 роком на 35% (1980 р. – 19,7, а в 1985р. – 26,6 кінських сил). Фондоозброєність праці в розрахунку на одного працівника галузі на 1.01.1985 р. становила 9,9 тис. крб., а забезпеченість основними виробничими фондами сільськогосподарського призначення в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь – 133,9 тис. крб. [10, 151]. Продуктивність праці, виражена вартістю валової продукції сільського господарства, яка припадає на одного зайнятого, зросла з 1980 по 1985 рр. на 21% [11, 75].